

Az 1944 őszi erdélyi háborúellenes mozgalomról

BESZÉLGETÉS VITA SÁNDORRAL

Vita Sándor, akivel budai lakásán beszélgettünk, a romániai magyar reform-értelmiség neves képviselője volt a két világháború között, a nemzetiségi öneszmélés idején. 1904. február 1-én Nagyszébenben született, öccse: Vita Zsigmond, a neves művelődés- és irodalomtörténész. A nagyenyedi Bethlen Kollégiumban végezte tanulmányait, kedves tanára Áprily Lajos volt, aki már a húszas évek elején Ady Endre költészetéhez kalauzolta el tanítványait. Az ősi kollégiumban elevenen éltek az erdélyi demokratikus hagyományok, a múlt iránti érdeklődés, a népszolgálat igénye s szelleme. 1922-ben tett érettségit, majd a budapesti, illetve a bécsi Kereskedelmi Akadémián folytatta tanulmányait. Hazatérve Erdélybe a Transylvania bank tisztviselője lett. Elégedetlen volt az erdélyi magyar bankok hitelpolitikájával, érdeklődése mindinkább a szövetkezeti mozgalomhoz fordult. Meggyőződése volt, hogy az erdélyi magyar gazdasági életben a szövetkezeti gondolatnak kell döntő szerepet adni. Hamarosan a *Hangya* erdélyi központjának, majd a *Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetségének* munkatársa lett, mint ellenőr tevékenykedett, járta az erdélyi falvakat, előadásokat tartott a szövetkezeti mozgalom elveiről. A harmincas évek közepén egy ideig szerkesztette a Kolozsvárott megjelent *Szövetkezeti Értesítő* című lapot. Ezt követően gazdasági statisztikai kérdésekkel kezdett foglalkozni, s dr. Szász Pál, a neves gazdaságpolitikus meghívására elvállalta az *Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület* (EMGE) újonnan alakult statisztikai csoportjának vezetését.

Ekkor már Kolozsvárott élt, hamarosan bekapcsolódott az erdélyi magyar ifjúsági mozgalmakba is. 1936-ban — Albrecht Dezső, Kéki Béla és Venczel József társaságában — átvette a *Hitel* című folyóirat szerkesztését, amelyet egy évvel korábban Makkai László alapított meg. A folyóirat ettől kezdve az erdélyi magyar „reformkonzervatívizmus” műhelye lett, mint „nemzetpolitikai szemle” működött, s az erdélyi magyarság önismeretének művelését tűzte ki célul maga elé. E folyóiratban, valamint a kolozsvári *Ellenzék* című napilapban jelentek meg Vita Sándor tanulmányai és cikkei. 1937-ben ő is aláírta a népfrontos szellemben megrendezésre kerülő *Vásárhelyi Találkozó* előkészítő felhívását, s a találkozón gazdasági kérdésekről tartott előadást. A második bécsi döntés után egyike volt annak a negyven erdélyi közéleti személyiségnek, akiket az országgyűlés képviselőknékvélt hívott meg. Valójában ekkor kezdődött politikai tevékenysége; Mikó Imrével és másokkal együtt azok közé tartozott, akik azt kívánták, hogy a megalakuló Erdélyi Párt független politikát folytasson, s ne legyen a mindenkori kormánypárt „segédcsapata”. Már 1940. szeptember 13-án — Tamási Áronnal, Albrecht Dezsővel, Venczel Józseffel és gróf Teleki Ádámmal együtt — memorandumot nyújtott át a Kolozsvárra látogató gróf Teleki Pál miniszterelnöknek, amelyben az erdélyi magyar társadalom demokratikus hagyományainak fenntartását kívánta, s román nemzetiségi intézmények felállítását szorgalmazta. A háború felé haladó, majd a háborúban részt vevő ország politikai viszonyai — a tért nyerő fasizmus, a baloldali törekvések elnyomása — közepette az Erdélyi Párt „konzervatív reformerei” hamarosan az akkori magyar képviselőház „baloldalán” találták magukat. Továbbra is kapcsolatot tartottak fenn az erdélyi magyar demokratikus mozgalmak képviselőivel, ez a kapcsolat különösen a háború végső szakaszában erősödött. Tevékeny szerepet vállaltak azokban a mozgalmakban, amelyek a fegyverszünet mielőbbi megkötését, a háborúból való minél gyorsabb kiválást akarták keresztül vinni.

Ennek a mozgalomnak volt eredménye az 1944 őszi megalakított Erdélyi Tanács, a Horthy Miklóshoz intézett *Memorandum*, amely mielőbbi fegyverszünetet

követelt, illetve az Erdélyi Tanács tárgyalásai az erdélyi magyar katonai és polgári vezetőkkel: Dálnoki Veress Lajos hadseregparancsnokkal, illetve gróf Bethlen Béla kormánybiztossal. Az Erdélyi Tanács tevékenységét eddig több tudományos munka, illetve emlékirat is tárgyalta, így Csatári Dániel *Forgószélben* (Magyar—román viszony 1940—1945. Bp. 1968) című történeti monográfiája, Balogh Edgár *Szolgálatban* (Bukarest, 1978) című önéletrajza, illetve Csögör Lajos *A jelen tegnap kezdődött* című interjúja, amelyet Marosi Ildikónak adott (*Haza, szülőföld, nemzetiség. A Hét Évkönyve*, Bukarest 1978). Az Erdélyi Tanács *Memorandumát* részlegesen Balogh Edgár, teljes szövegében Szokolczay Lajos közölte (a győri Műhely című folyóiratban). Ezeknek a feldolgozásoknak, illetve emlékezőéseknek az anyagát teszik teljesebbé (néhány ténybeli kérdésben pontosabbá) Vita Sándornak az alábbiakban következő visszaemlékezései, amelyek az 1979. szeptember 19-én készült magnetofoninterjúban hangzottak el. Az interjút Pomogáts Béla, Tverdota György és Vásárhelyi Miklós készítette annak a kiadványnak a számára, amelyet az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkaközössége készül sajtó alá rendezni a magyar antifasiszta ellenállás dokumentumaiból. Vita Sándor ekkorra már teljesen visszavonult a közéletől, a felszabadulás után a magyarországi református egyháznál végzett munkát, hosszabb ideje nyugdíjban él. Az alábbi szöveg az elkészült interjú egy részlete.

P. B.

*

— *Hogyan reagáltak az 1944. augusztus 23-i román fegyverszünetre az erdélyi magyar politikai élet képviselői?*

A román fegyverszünet hírért másnap reggel már mindenki tudta Kolozsvárt. Magam már késő este értesültem róla, mert a házfelügyelőnk rendkívül izgatottan, lihegve rohant fel hozzám, újságolva, hogy a bukaresti rádióban hallotta Mihály király proklamációját. A városban rettenetes izgalom volt. Mi, Kolozsvárt tartózkodó képviselők még augusztus 24-én délelőtt összeültünk megtárgyalni a teendőket. Úgy döntöttünk, hogy Teleki Bélának azonnal kihallgatást kell kérnie Horthytól s meg kell őt győznie arról, hogy a háború további folytatása az erdélyi magyarság pusztulását vonhatja maga után, forduljon tehát sürgősen a szövetségesekhez fegyverszünetet kérve. Még 24-én délben felkerestem Tamási Áronnal Márton Áron gyulafehérvári püspököt, akinek rendkívül nagy volt a tekintélye az egész erdélyi magyarság körében. Tájékoztattuk őt a békepártiakkal való tárgyalásainkról, s arról a tervről, hogy most már egy szélesebb körű összefogást igyekszünk létrehozni, Márton Áron helyeselte mindazt, amit eddig tettünk s abban is teljesen egyetértett velünk, hogy mindent el kell kerülni, ami ebben a helyzetben a románokat provokálhatná. Elmondta: utasította egyházmegyéje papjait, hogy minden körülmények között maradjanak a helyükön. Ugyanezt tette egyébként Vásárhelyi János református püspök is. Még ugyanazon a napon délután a békepártiakkal is tanácskoztunk. Ezen a tanácskozáson már részt vett Teleki Béla is. Ők is azt tartották, hogy Teleki Bélának sürgősen Pestre kell mennie. A békepártiak is úgy látták, hogy a jelenlegi körülmények között egyedül Horthy útján van lehetőség a háborúból való kiválaszra. Kovács Katona Jenő ugyan azt hangoztatta, hogy fegyveresen kell a németekkel szembeszállni, erről azonban csak a katonai vezetők dönthettek volna.

Közben Horthy menesztette Sztójay miniszterelnököt és egy megbízható hívet, Lakatos Géza vezérezredest nevezte ki miniszterelnökké. Már az előzetes hírekből tudtuk, hogy a Lakatos-kormány fő célja Magyarországnak a háborúból való kiválasztását előkészíteni, illetve végrehajtani. Teleki Béla a román átállást követő napon Budapestre utazott és kihallgatást kért Horthytól. A kormányzó is a mielőbbi fegyverszünet mellett nyilatkozott, de úgy vélekedett, hogy még nagy német erők vannak az országban s egy váratlan kiugrás a polgárháború veszélyét idézné fel s valószínűleg egy jobboldali diktatúrához vezetne. Teleki Béla Lakatos Gézánál is járt, elég pesszimistán számolt ugyan be tárgyalásairól, de Lakatos Géza megnyugtatta, hogy nem tervezik egy Románia elleni katonai akció megindítását. Ez minket

bizonyos fokig megnyugtatót, de a békepártiak álláspontja az volt, hogy ha a románok támadnak meg minket, nem szabad védekeznünk, hanem harc nélkül át kell nekik adnunk Észak-Erdélyt. Erre — úgy véltük — aligha tudjuk a kolozsvári katonai vezetőket rávenni. Ezekben az elképzelésekben sok volt az irrealitás. A kérdésnek Budapesten kellett eldőlnie, mi csak annyit tehetünk, hogy siettetjük a döntést a fegyverszünet ügyében.

Közben folyt Kolozsvárt egy szélesebb körű összefogás előkészítése, s ebbe most már bekapcsolódtak az egyházak és társadalmi szervezetek vezetői is. A városban azonban megkezdődött a menekülési láz, szinte pánikhangulat uralkodott. Elsősorban a Magyarországról Erdélybe helyezett tisztviselők siettek családotól elhagyni Kolozsvárt. A város lakossága akkor döntő többségében magyar volt s ez a magyarság félt egy újabb, nacionalista szenvedélyektől fűtött uralomtól. Ez a menekülési láz, rémhírektől is fokozva, egyre terjedt, s így egyik legelső feladatunk volt — már amennyire ebben a helyzetben erre befolyást gyakorolhattunk — a lakosság nyugalmának biztosítása.

Közben a belügyminiszter utasította a csendőrségek, illetve a rendőrségek illetékes parancsnokait, hogy vegyék őrizetbe a megbízhatatlannak tekinthető románokat. Abban a rendkívül feszült légkörben ez a románok között óriási izgalmat keltett, hiszen attól kellett tartaniuk, hogy a németek a Bukarestben rekedt németekért túszként elhurcolják s esetleg út közben kivégzik őket. Augusztus 29-én harmasban Haynal Imrével és Tamási Áronnal felkerestük Inczedy-Joksmán Ödön Kolozs megyei főispánt ennek a teljesen értelmetlen és az amúgy is meglevő izgalmat fölöslegesen növelő intézkedésnek feloldása ügyében. A főispán még ott előttünk telefonált Kolozsvár rendőrkapitányának és utasította őt a letartóztatott románok szabadon bocsátására. Ez azonnal meg is történt, s a Tribuna Ardealului című kolozsvári román újság erről nevünk említésével egyik október végi számában hálával emlékezett meg.

Désen a csendőrség a megyeháza udvarára gyűjtötte be az általa megbízhatatlannak minősített román papokat és értelmiségieket, s ott Bethlen Béla főispán — akit egyébként ezekben a napokban Erdély területére hadműveleti kormánybiztosnak is kineveztek — a csendőrség megyei parancsnokánál személyesen vállalt felelősséget az őrizetbe vett románokért — jórészt ismerte is őket — s ezeket azután az ő garanciájára a csendőrség szabadon is bocsátotta.

Ugyancsak ezen a napon, augusztus 29-én Lazăr Livius barátom — aki román ember volt és a kolozsvári egyetemen is katedrát kapott — elvitt Juliu Hossu görög katolikus püspökhöz, akit az észak-erdélyi románok eszének tartottak. Művelt, nagyon kellemes modorú ember volt. Mint mondta, nincsenek illúziói a jövőt illetően. Megemlítette, hogy tudomása szerint a kolozsvári magyarság körében nagy balrafordulás folyik, és felvetette egy magyar—román polgári összefogás gondolatát. Nézetait az akkori helyzetben teljesen irreálisnak láttam. Ugyanis a románok közül nem a munkásság és parasztság, hanem éppen a polgári értelmiség volt a leginkább nacionalista eszméktől fűtött. Tőlük a magyarság ideig-óráig sem remélhetett volna semmiféle védelmet. Számunkra sokkal fontosabbnak látszott erősíteni összefogásunkat a magyar kommunistákkal. Mi bevontuk megbeszéléseinkbe az egyházak vezetőit és az egyetem néhány professzorát, és hasonlóképpen szélesítették körüket tárgyalópartnereink is. Feljött önkéntes vargyasi számúzetéséből Balogh Edgár, és rendkívül aktívan kapcsolódott be munkánkba. Szeptember 1-én Mikó Imrével Budapestre utaztunk. Itt találtuk még Teleki Bélát, aki tájékoztatott bennünket pesti tárgyalásairól. Úgy látta, hogy a kiugrás felé haladunk, de túlságosan lassan. A német hadsereg jelenléte miatt a hirtelen átállás nem látszik kereszülvihetőnek, hiszen a front még nem ért el bennünket és a hadsereg korábbi nevelése és tisztikarának ideológiai beállítottsága miatt megfelelő előkészítés nélkül egy ilyen lépést nem talált volna elfogadhatónak. A kormány azonban legfőbb céljának tekinti a fegyverszünet megkötését, alkalmas időben. Románia ellen katonai akció nem készül, efelől Lakatos miniszterelnök megnyugtatta Teleki Bélát. Pesten töltött

napjai alatt Teleki Béla megerősödött abban a véleményében, hogy kolozsvári akciókat folytatni kell és egyre erősebb nyomást kell gyakorolni a kormányra.

Mikó Imrével ketten végigjártuk a kormány néhány tagját, Rakovszky Ivánt, Vladár Gábort, Gyulai Tibort. Náluk azonban, úgy éreztük, hogy a reális helyzetfelmérést nélkülöző véleményekbe ütközünk. Noha tisztában voltak a katonai helyzet súlyosságával, úgy láttuk, hogy mégis a kivárás álláspontjára helyezkednek. Végül Henney Gusztáv külügyminisztert is felkerestük, akiről tudtuk, hogy Horthy egyik bizalmasa. Zárkózott ember volt, de minisztertársainál sokkal jobban tájékozott. Azt nagyon helyeselte, hogy a románokkal szemben mindent el kell kerülni, ami a feszültséget fokozhatná. Mondott azonban nekünk valamit, ami eléggé meglepett bennünket. Kifejtette, hogy őt aggodalommal töltik el bizonyos autonomista megmozdulások Erdélyből érkezett híre. Sejtelmem sem volt, honnan hallhatta ezt, de mindenesetre érthetetlennek találtuk, hogy az összeomlásnak közvetlen küszöbén őt az autonomista törekvések aggasztják. Láttuk, hogy az ő politikájának vezérfonalát a fegyverszünet mielőbbi megkötése alkotja, azonban úgy látszott, hogy ő is az angolszászokkal való egyezkedésben reménykedett. Beszéltünk a külügyminiszterrel és néhány vezető munkatársával is arról, hogy bennünket mennyire aggaszt az esetleg Románia ellen indítandó katonai akció. A külügyiek is teljesen egyetértettek velünk ebben, de említették, hogy a katonák erőszakolják ezt, mert a jelenlegi hátrált védhetetlennek tartják. Szerintük a Szovjetunió ereje elsősorban páncélosainak tömegében van, ezek a hegyek között nehezebben mozognak, szélesebb térségre van szükségük, tehát minél előbb birtokunkba kell vennünk a kárpáti sorosokat. A katonák elgondolásával mi élesen szemben álltunk, de nem volt befolyásunk rájuk. A katonák akarata győzött, szeptember 5-én megindult Dél-Erdély ellen a katonai akció s honvédségünk már az első nap elfoglalta Tordát, majd a Mezőség nagyobb részét is, de a kárpáti hágókig nem tudott lejutni. A szovjet csapatok már szeptember 6-án birtokba vették azokat. Torda elfoglalása után Bethlen Béla kormánybiztos Tordára sietett és kiadta a jelszót: a románok, zsidók tartózkodjanak otthon, ne mutatkozzanak az utcákon, a magyarokat pedig arra intette, hogy tartózkodjanak minden túlkapástól, kilengéstől. Akkor még Pesten voltam, itt értesültem a tordai támadásról, ezt tehát nem sikerült megakadályoznunk. Mikó Imre szeptember 5-én hazautazott, magam még Pesten maradtam különböző kérdések megtárgyalása, például az újságok papírellátásának biztosítása céljából.

Ekkor már hallottam valamit a fiatal Horthy Miklós irodájáról — nem emlékszem, már akkor is kiugrási irodának nevezték-e, és gondoltam, megpróbálok vele is beszélni égető kérdéseinkről. Nem voltam azzal tisztában, hogy mekkora a befolyása az apjára, de abból, hogy külön irodája van, kitűnő munkatársakkal, mégis arra kellett következtetnem, hogy szerepe a Várban nem jelentéktelen. Gondoltam, ez is egy lehetőség, amelyet nem szabad kihagyni, ha már a minisztereknél olyan csekély eredménnyel jártunk. Itt talán nagyobb megértésre számíthatok, hiszen köztudomású volt a fiatal Horthy erős németellenes beállítottsága. Teleki Ernő közvetítésével sikerült már másnap találkoznom a fiatal Horthyval, akinél nagy örömmre valóban a lehető legnagyobb megértésre találtam. Hevesen szidta a németeket, de az előző kormányokat is, hogy irreális politikát folytattak. Azt mondta, a németek néhány hónapon belül össze fognak omolni s minket is magukkal rántanak. Egyébként is becsaptak bennünket, kihasználták saját hatalmi céljaik érdekében, szakítanunk kell velük minél előbb. Elmondtam neki, milyen benyomásokat szereztem a miniszterekkel való tárgyalásaink során. Szerinte a kormány tagjai képtelenek reálisan megítélni a helyzetet. Feltártam előtte, hogy mi Kolozsvárt már hónapok óta kapcsolatban állunk kommunistákkal s most arra törekszünk, hogy a magyarság érdekeinek védelmére szélesebb körű összefogást hozzunk létre. Előttünk világos, hogy ha Erdély pusztulását el akarjuk kerülni, sürgősen fegyverszünetet kell kérnünk, és pedig az oroszoktól, mert velük állunk szemben s ők itt vannak már a kapuink előtt. Erdélyt pedig ne ürítsék ki, se az ipari berendezéseket, se a lakosságot ne szállítsák el. Említettem neki, hogy a miniszterekkel való tárgyalá-

saink során arra a feltételezésre jutottunk, hogy titokban már folyamatban vannak tárgyalások az angolszászokkal. A fiatal Horthy — egyébként is rendkívül heves, impulzív ember volt — hevesen kifakadt. Szerinte az angolszászok megizenték, hogy a Szovjetunióval kell tárgyalnunk, minden más elképzelés teljesen irreális. Helyeselte mindazt, amit elmondtam neki, s végül arra kért, hogy foglaljam röviden írásba mindazt, amit elmondtam. Ezt az ifjabb Horthy politikai tanácsadójának, Szent-Iványi Domokosnak az irodájában meg is tettem. A tárgyalás mindvégig négy szemközt folyt s úgy hiszem, hogy amit írásba foglaltam, nem különbözött attól, amiről Kolozsvárt tárgyaltunk, s amit azután egy hét múlva a kormányzóhoz intézett memorandumban is megfogalmaztunk. Még beszélgetésünk közben megszólaltak a légiriadót jelző szirénák. Láttam, a fiatal Horthy habozik, hogy lemenjünk-e az óvóhelyre, de mivel nekem sem volt ehhez semmi kedvem, fent maradtunk. Elmondtam neki azt is, hogy ha Budapest nem cselekszik sürgősen, Erdély kénytelen lesz önállóan cselekedni. Bevallom, hogy ennek a gyakorlati megoldását magam sem láttam tisztán. Arról azonban meggyőződtem, hogy mindazok közül, akikkel Budapesten beszéltem, ösztönösen a fiatal Horthy látta legtisztábban a helyzetet. Hangsúlyozom, hogy ösztönösen. Mert nem volt logikusan gondolkodó fő, elég nehezen tudta magát kifejezni, beszéd közben sokszor megakadt. De a politikai ösztöne nagyon jól működött, s amint később hallottam, az apjára is komoly befolyása volt. Itt a „kiugrási irodában” beszéltem még Szent-Iványi Domokoson kívül a fiatal Horthy katonai tanácsadójával, Szentmiklóssy István őrnaggyal is. Ő azt az információt adta nekem, hogy a szovjet hadseregnek hetven hadosztálya van Romániában, mi nem tudunk ezzel megfelelő erőt szembeállítani s ezért azt tanácsolta, hogy ha Pest nem cselekszik, Erdély menjen önálló úton. Érdekes, hogy Szent-Iványi is, Szentmiklóssy is erdélyiek voltak, ismertem őket még korábbi időkből.

Hazatérve Kolozsvárra, láttam, hogy már nagyon komolyan folyik annak a csoportosulásnak szervezése, amely azután néhány nap múlva mint *Erdélyi Magyar Tanács* alakult meg. A kör erősen kiszélesedett. Azonban Teleki Béla újra felment Pestre, s itt meghívták mint Erdély képviselőjét a szeptember 8-i minisztertanácsra. Felesleges idéznem, hiszen ennek jegyzőkönyvét publikálták. Itt egyedül ő foglalt állást az azonnali, éspedig az oroszokkal kötendő fegyverszünet mellett. Hiszen mi akkor már csaknem benne voltunk a frontvonalban, hallottuk az ágyúk dörgését. Tehát az úgynevezett „kiugrási kormány” tagjai közül egyedül Teleki Béla szállt síkra az azonnali fegyverszünet mellett. Ő azután még fentmaradt Budapesten és szeptember 10-én Bánffy Dániel ny. földművelésügyi miniszterrel kihallgatásra jelentkezett ugyancsak a háborúból való kiválás ügyében Horthynál, pontosabban Ambrózy kabinetirodai főnöknél. Ambrózy meghívta mindkettőjüket az aznap délután hat órákor tartandó titkos tanácskozásra.

— *Bánffy Dánielnek mi volt akkor a politikai szerepe? Képviselő volt, ugye?*

— Igen. Még Teleki Pál meghívta kormányába földművelésügyi miniszternek, s az maradt egész a német megszállásig. A németek le is tartóztatták s csak közbenjárásunkra engedték szabadon. A minisztertanácson annak idején ő és Keresztes-Fischer szavaztak a szovjet hadüzenet ellen. Őt nagyon lekötötték miniszteri teendői, ezért Erdélyben nem sokat szerepelt politikailag. A szeptember 10-én délután hat órákor tartott titkos tanácskozáson ott volt többek közt Bethlen István, Károlyi Gyula, Kánya Kálmán és több tábornok is — Horthy bizalmi emberei. Horthy ismertette a helyzetet, majd elsőként Teleki Bélának adta meg a szót, azzal érvelve, hogy a jelenlegi helyzet Erdélyt érinti legerősebben. Teleki Béla előadta, hogy mint az erdélyi magyarság szószólója, azonnali döntést kér a fegyverszünet ügyében, mert Erdélyt a háború folytatása esetén a pusztulás fenyegeti. Ugyanebben az értelemben szólalt fel Bánffy Dániel is, kérve, hogy vonják ki a magyar katonai alakulatokat Észak-Erdélyből. Nagyon erőteljesen támogatta őket felszólalásában Bethlen István is, aki Horthynak egyik legbefolyásosabb tanácsadója volt. A német megszállás után vidéken bujkált, egy időben Dálnoki Veress Lajos segítségével Erdélyben, Kolozs-

vár közelében, s most titokban hozták fel erre a tanácskozássra. A titkos tanácskozáson ugyan a mielőbbi fegyverszünet mellett döntöttek, de a minisztertanács másnap nem látta gyakorlatilag megvalósíthatónak az azonnali kiugrást. Erre Horthy elhatározta, hogy a kormány kikapcsolásával maga veszi kezébe, szűkebb körveveteivel a fegyverszüneti tárgyalások megindításának kérdését. Horthy részéről a döntés szeptember 10-én történt meg, s ebben az elhatározásában két tényező vitte a főszerepet: az első, a fontosabb, kétségkívül a hadihelyzet alakulása volt, a második azonban az erdélyi politikusok cselekvést sürgető állásfoglalása. Horthy ekkor írásbeli utasítást is adott Dálnoki Veress Lajosnak, a 2. hadsereg parancsnokának, hogy Kolozsvárt harc nélkül adja fel. Az utasítás egyik példányát Teleki Béla vitte le, és adta át borsaujfalusi főhadiszállásán Dálnoki Veressnek, aki megígérte, hogy amikor a tordai front tarthatatlanná válik, harc nélkül kivonja a csapatait Kolozsvárról, utoljára a tábori csendőrség fogja Kolozsvárt elhagyni.

Ezekben a napokban találkozott Bánffy Dániel is, Teleki Béla is Bánffy Dániel sógorával, Zichy Ladomérral, akinek a szlovák határ mentén, Gácson, Szlovákiába is átnyúló birtokai voltak, és gyakran járt át Szlovákiába. Felvetették neki a kérdést, nem tudná-e egy magyar bizottságot a határon feltűnés nélkül átjuttatni? Zichynek ezekben az időkben már feltűnt, hogy Zólyomban szovjet és lengyel partizánokat látott, s így vállalta a feladatot. Zichy, elég kalandos körülmények között, többször is átment Zólyomba, ott kapcsolatba lépett Makarov szovjet alezredessel, aki egy partizánegység parancsnoka volt. Nála mint Bánffy Dániel nyugalmazott és Teleki Béla tárcanéklüi miniszter megbízottja (mindkettő a koronatanács meghívott tagja) jelentkezett. Makarov örömmel fogadta Zichy közlését és kijelentette, hogy neki felhatalmazása van a fegyverszünetről tárgyalni s el tud juttatni egy Horthy meghatalmazásával rendelkező bizottságot Moszkvába. Zichy szeptember 18-án tért vissza Zólyomból, s Bánffy Dániellel együtt jelentkeztek a fiatal Horthynál és tájékoztatták őt arról, hogy a Moszkvába való kijutás lehetősége biztosítva van. Valóban azután ezen, az erdélyiek által kipuhított úton jutott ki a fegyverszüneti bizottság Moszkvába.

Mi Kolozsvárt akkor még nem tudhattunk Horthy döntéséről, de még kevésbé tudhattak erről tárgyalópartnereink, akik azt hitték, hogy nem követünk el Budapesten minden lehető a fegyverszünet mielőbbi megkötése érdekében. Állandóan sürgették nálunk az ügyészségi és a katonai fogházban levő elvtársaik szabadlábra helyezését, hiszen ezeket a Gestapo részéről az elhurcolás s esetleg a kivégzés veszélye fenyegette. Ezért egy beadványt készítettünk, amelyet egyházi vezetők és mi, az Erdélyi Párt képviselői — Teleki Béla, Mikó Imre és én — írtunk alá. Teleki Béla azután ezzel a kérvénnyel személyesen is eljár Dálnoki Veress Lajosnál, aki engedélyezte a foglyok szabadlábra helyezését. Így szabadultak az ügyészségi fogházból szeptember 14-én tízen, köztük Simó Gyula és Veress Pál, majd 17-én még négyen, köztük Nemes József, akik jelentős szerepet játszottak ezután az észak-erdélyi kommunista pártban. A velünk folytatott tárgyalásokon ezután többnyire Nemes József, Simó Gyula és Veress Pál vettek részt, a Csögör—Demeter csoport most háttérbe szorult. Hasonlóképpen szabadultak ki a hadbírószági fogházban levő kommunista foglyok is. Jelentős volt ez nemcsak azért, mert ezek voltak az észak-erdélyi kommunisták legjelentősebb vezetői, de azért is, mert az ügyészségi fogház alagsorában német foglyok voltak, akiket a Gestapo őrzött. Félni lehetett attól, hogy a saját foglyaikkal együtt elviszik a magyar foglyokat is, és így jogos volt az életükért való aggodalom.

Időközben az egyre szélesebb körben folyó megbeszéléseken felmerült az a gondolat, hogy egy memorandumban kellene az erdélyi álláspontnak hangot adni s ezt a memorandumot ultimátumszerűen kellene Horthynak átadni. Nem emlékszem, ki vetette fel először a memorandum gondolatát, talán Mikó Imre. Ez végeredményben lényegtelen, hiszen ez benne volt már a levegőben. A memorandum első fogalmazványa Szabédi László lakásán készült Tamási Áron és Nagy István közreműködésével, főleg Szabédi munkájának eredményeként. A szöveg végső formája azonban

szeptember 12-én készült el az *Erdélyi Körnek* a Fötér 5. szám alatti helyiségében. Itt magam is jelen voltam. Ugyanaznap estére összehívtuk az Erdélyi Körbe az egyházak, társadalmi szervek, az egyetem reprezentánsait, s ekkor került sor a memorandum aláírására. Ott voltak az aláírók közt Vásárhelyi János református püspök, dr. Tavaszy Sándor püspökhelyettes, dr. Maksay Albert református teológiai igazgató, Sándor Imre római katolikus püspöki helynök, dr. Boga Alajos prelátkanonok, az Erdélyi Római Katolikus Státus igazgatója, Józsan Miklós unitárius püspök, Csifó Nagy László unitárius püspöki titkár, Járosi Andor evangélikus főesperes, Nagy Géza, az Erdélyi Múzeum Egyesület titkára, dr. Venczel József, az Erdélyi Tudományos Intézet ügyvezető igazgatója, dr. Haynal Imre és dr. Miskolczy Dezső orvosprofesszorok, Tamási Áron, Kiss Jenő, Nagy István és Szabédi László írók, Demeter Béla, Jordáky Lajos újságírók, továbbá az Erdélyi Párt részéről Mikó Imre és én. Teleki Béla nem írhatta alá, mert nem tartózkodott akkor Kolozsvárt. De az ő megbízásából is aláírta az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület részéről dr. Szász István, ügyvezető igazgató, Teleki Béla bizalmas munkatársa, s természetesen aláírta az előzetes megbeszéléseinken is igen aktív szerepet vállalt Teleki Géza egyetemi tanár.

— *Teleki Pál fia?*

— Igen, a tragikusan meghalt Teleki Pál fia, maga is geográfus.

— *Később miniszter lett?*

— Igen. A debreceni kormányban ő lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter. Most, úgy tudom, Washingtonban él és súlyos beteg. Azt hiszem, még többen aláírták a memorandumot, akikre nem tudok visszaemlékezni.

A memorandum aláírása után felmerült az a kérdés, hogy ki adja át ezt a memorandumot Horthynak. S ekkor azonnal jelentkezett Teleki Géza. Vállalta, hogy ő felviszi, mert bármikor tud a kormányzótól kihallgatást kapni. Másnap fel is utazott Pestre s úgy tudom, hogy szeptember 15-én átadta Horthynak, és pedig kemény szavak kíséretében azzal, hogy ha Horthy nem cselekszik sürgősen, akkor Erdély önállóan teszi meg a szükséges lépéseket. Erről tanácskozásainkon többször is szó volt, én is említettem a fiatal Horthynak. De tulajdonképpen elképzelésünknek nem volt reális alapja. Azt szerettük volna elérni, hogy Dálnoki Veress Lajos a 2. hadsereggel forduljon szembe a németekkel. Csakhogy a hadseregszereplésnek felső parancs nélkül erre nem volt hajlandó, mert nagyon sok német tiszt és kisebb katonai egység volt hadseregéhez beosztva s egy ilyen lépést teljesen titokban előkészíteni nem lehetett. Több tiszt tett fel nekem ilyen kérdéseket: forduljunk szembe a németekkel, s a vérünket ontsuk azért, hogy a románok visszakapják Észak-Erdélyt? Más volt a helyzet a románoknál, akik ígéretet kaptak, hogy átállás esetén visszaállítják a trianoni határokat. A helyzet jellemzésére elmondok egy esetet, amit nekem Dálnoki Veress Lajos a 2. hadsereg parancsnoka mondott el a háború után. Ő be volt avatva a fegyverszüneti tervekbe s az volt az utasítása, hogy mikor a budapesti vezérkari főnökség részéről elhangzik bizonyos titkos jelszó a rádióban, vonuljon vissza a Tisza—Szamos szög felé s ott egyesüljön a Dálnoki Miklós Béla által vezetett 1. hadsereggel. A Horthy proklamációja bizonyos fokig meglepetésszerűen érte Dálnoki Veress Lajost, mert a tervek szerint ennek csak október 20—22. körül kellett volna elhangzania. A proklamáció után megjelent nála egyik hadosztályparancsnoka, székelő ember, kitűnő katona, s szintén ismerte a fegyverszünetre vonatkozó tervet. — Most mit tegyen? — kérdezte. Tisztán emlékszem Dálnoki Veress szavaira: Úgy leszidtam, mint egy taknyos hadnagyot. Nagyon jól tudod, hogy mit kell tenned, a különbség az előző tervekkel szemben csak annyi, hogy gyorsabb ütemben kell a Tisza—Szamos szög felé vonulnod a hadosztályoddal, mint ahogy az eredetileg tervezve volt. Menj azonnal vissza a hadosztályodhoz és induljatok. — S a hadosztályparancsnok, aki Horthy embere volt, távol állt a nácizmustól — jól ismertem magam is — visszament a hadosztályához, beteget jelentett, s átadta a parancsnokságot a helyettesének, aki mit sem tudott az előkészületekről, s így a hadosztály a németek kezére került. Ezt csak annak jellemzéséül mondtam

el, hogy az erősen nacionalista érzelmű tisztikkal egy ilyen radikális lépést egyik napról a másikra nem lehetett végrehajtani. Dálnoki Veress Lajost a németek megbízhatatlannak tartották. Amikor egy hajnalban hadseregének visszavonulását ment ellenőrizni, a németek Pócs-Petrinél elfogták és azután a sopronkőhidai börtönbe került ő is, a nyilasok tizenöt évre elítélték.

Helyesbítenem kell egyes történészeknek az erdélyi memorandum átadásával kapcsolatos állítását. Juhász Gyula is, Vigh Károly is Bánffy Dánielt tekinti a memorandum átadójának, Csatári Dániel viszont Bánffy Miklóst. A memorandumot Teleki Géza adta át s amint nekem később elmondta, úgy látta, ez rendkívül erős benyomást tett Horthyra. Bánffy Miklós néhány nappal a memorandum átadása után valóban járt Horthynál, és a Magyar Tanácstól teljesen függetlenül ő is szót emelt a fegyverszünet érdekében. Dálnoki Veress a háború után elmondta nekem, hogy Bánffy Miklós járt nála borsaujfalusi főhadiszállásán, azonban Horthytól semmiféle utasítást nem hozott, erre ekkor már egyébként sem volt szükség. Szeptember legvégén Tamási Áron elvitte Balogh Edgárt és Jordáky Lajost Bánffy Miklóshoz. Bánffy ekkor említette, hogy újra készül fel Pestre. Tudomásom szerint azonban nem kapott kihallgatást. Egyébként is a fegyverszünet kérdésében Horthy, éppen az erdélyiek követelésére, már korábban döntött és a fegyverszüneti bizottság szeptember 28-án a Zichy Lodomér által kipuhított úton el is indult Moszkvába. Itt kívánom megjegyezni, hogy Aczél Endre—Faust Imre-féle moszkvai akciónak az Erdélyi Tanácshoz semmi köze sem volt.

— *Visszatérve a memorandumra, azt formálisan az Erdélyi Magyar Tanács nevében írták alá?*

— Nem. Az elnevezés csak pár nap múlva alakult ki.

— *Tehát Erdélyi Magyar Tanács. Formálisan ilyen intézmény létrejött?*

— Igen, talán azt mondhatom, hogy létrejött. A memorandum aláírása után néhány nappal újra találkoztunk az *Erdélyi Kör* helyiségében, most már mintegy ötvenen, a szakszervezetek, az iparosság, a kereskedők megbízottai is ott voltak. Ezen a tanácskozáson Vásárhelyi János püspök javaslatára Teleki Bélát választottuk meg az *Erdélyi Tanács* elnökévé. Ez természetesen következett eddigi rendkívül aktív tevékenységéből. Megjegyzem itt, hogy Bánffy Dániel nem lakott Kolozsvárt, s ezért nem volt ott ezen az alakuló gyűlésen sem. Budapesten azonban igen határozottan és eredményesen lépett fel ő is a fegyverszünet érdekében. Bethlen Béla hadműveleti kormánybiztos szintén mindenben támogatta akciónkat.

— *Tehát az Erdélyi Magyar Tanács formálisan is megalakult?*

— Igen, szeptember 16-án formálisan is megalakult. Tanácskozásunk közben légiriadó volt. Le kellett vonulnunk a pincébe (a fejedelemség korabeli mély pince volt). Ott is folytattuk a megbeszélést. Nagyon sok kérdés merült fel, így elhatároztuk egy *városi őrség* felállítását, hogy segítségére legyen a rendőrségnek a rend fenntartásában. Ennek a parancsnoka Biró Tibor első világháborús hadnagy, helyettese Balogh Edgár lett. A városháza udvarán ütöttek tábort. Nagyon sok és nehéz feladat megoldása várt rájuk, így az üzemek megmentése, a közellátás biztosítása és sok egyéb. Aktívan és nagyon eredményesen dolgoztak. Megalakult a *kommunista párt* új tartományi titkársága is, ennek titkára Nemes József lett, míg a kolozsvári pártszervezeté Simó Gyula. Veress Pált megbízták a gyárak védelmével, sikerült is három helyen megakadályozni a robbantásokat, éspedig a vasúti főműhelyben, az egeresi és a hidegszamosi áramszolgáltató centrálékban. Másutt is sikerült a nyersanyagok, árúk, gépek elszállítását megakadályozni. A gyárakban rendkívüli leleményességgel jórészt sikerült a nyersanyagok, készárúk németek által való elszállítását szabotálni s az osztályharcos szakszervezeteket újjászervezni. Nehéz, nyugtalansággal teli napok voltak ezek, az események valósággal torlódva követték egymást. Egyik nap egy riadt küldöttség jelent meg Bethlen Béla kormánybiztosnál azzal a hírel, hogy Kolozsvár legnagyobb ipari üzemében, az ötezer munkást foglalkoztató *Dermata* börgyárban megjelent egy ötven-hatvan főnyi német csoport és le akarták szerelni a gépeket. Bethlen Béla megkérdezte tőlük: van-e száz olyan emberük, aki

hajlandó a gyár védelmében fegyvert fogni? Azt mondták: igenis, van, sőt szükség esetén több is. Erre Bethlen Béla azonnal felhívta Dálnoki Veress Lajos vezéredest, a 2. hadsereg parancsnokát s egy teherautónyi fegyvert kért tőle. Jellemző a helyzetre, hogy Dálnoki Veress azonnal küldte a fegyvereket, anélkül, hogy kérdezte volna, milyen célra kellenek? A felfegyverzett munkásság elűzte a német katonákat. Utána egy német tábornok megjelent Bethlen Bélánál és ezért felelősségre akarta vonni, sőt azt követelte, hogy Kolozsvár egész polgári lakosságát szállítsák el nyugatra, mert aki itt marad, azt kommunistának tekintik. Bethlen Béla nagyon nyugodt, józan ember volt, és hosszú beszélgetés után meggyőzte a tábornokot arról, hogy kívánsága kivihetetlen. „Vielleicht haben sie Recht” — mondta a német tábornok és barátságosan búcsút vett a magyar kormánybiztostól. Ezekben az időkben a gyakori légitámadások miatt igen sokan a pincékben rendezkedtek be. A börtönökből kiszabadult foglyok ismerőseik lakásán rejtőztek, de komoly razziák csak a legutolsó napokban voltak. Ezeknek esett áldozatul Kovács Katona Jenő és Nagy József. A tárgyalásainkra azonban szinte naponta eljöttek az EMGE Majális utcai székházába Nemes Józsefék. Balogh Edgárt a főtéren, a Mátyás szobor körül láttam fényes nappal sétálni Venczel Józseffel, tudomásom szerint sem őt, sem a többi, közismert kommunistát sem jelentette fel senki. Érdekes, hogy az ötvenes években Balogh Edgár, Demeter János, Csögör Lajos, Veress Pál és mások is Romániában vád alá kerültek azért, mert együttműködtek velünk ezekben a hetekben a fegyverszüneti tárgyalások és Kolozsvár harc nélküli átadása érdekében. Évekre el is ítélték, majd később rehabilitálták őket.

— *Az Erdélyi Tanácsnak volt-e valami olyan kezdeményezése, amely arra irányult, hogy a románokkal fel kell venni a kapcsolatot?*

— Nagyon nehéz és eléggé reménytelen vállalkozás volt ezekben a rohanó időkben kapcsolatba kerülni a román polgári elemekkel. Ők teljes bizalmatlansággal viseltettek velünk szemben, mert meg voltak arról győződve, hogy rövidesen az ő kezükben lesz a hatalom. Mi azonban megtettük azt, hogy elhurcolásukat megakadályoztuk, sőt azt is, hogy az észak-erdélyi románok politikai vezetőjét, Emil Hațieganu volt egyetemi tanárt és titkárát, Aurel Socolt a Külügy segítségével a németek kezéből kiszabadítottuk. Számukra azután a magyar hatóságok a győri püspöki palotában jelölték ki kényszerlakhelyet. „Kalitkában voltunk, de aranykalitkában” — mondta később Hațieganu.

— *S arról volt tudomásod, hogy az Erdélyi Tanács baloldala, tehát a kommunisták, kapcsolatban állnak román kommunistákkal?*

— Nem, ezekről nem tudtam, de ha esetleg közlik velem, magától értetődőnek tartottam volna.

Lényeges eredménye volt még a városi őrségnek, hogy nagyszámú aláírt katonai meghagyási nyomtatványt tudtak szerezni és szétszítani. Egyébként is csak október 2-án jelent meg az a rendelet, amely szerint a 42 éves és ennél fiatalabb férfiaknak, valamint a 43—48 éves szakmunkásoknak a szamosújvári bevonulási központnál kell jelentkezniük. Ekkor azonban már olyan volt a helyzet, hogy nagyon kevesen tettek eleget a felhívásnak. Megkíséreltünk mindent, hogy a lakosságot otthon tartsuk. Szász Istvánnal, az EMGE igazgatójával autóval több, Kolozs megyei faluba is kimentünk, igyekezve megnyugtatni a lakosságot. Az egyetem rektorának egy számos aláírással ellátott memorandumot adtunk át, kérve, hogy az egyetem minden körülmények között maradjon a helyén, ezzel is demonstrálva Erdélynek a magyar egyetemhez való ragaszkodását. Az egyetem szeptember 17-én tartotta — a légitámadások miatt egy alagsorban — megnyitó ünnepélyét, s ezen Búza László, a lelépő rektor, Miskolczy Dezső, az újonnan megválasztott rektor és Haynal Imre, az orvostudományi kar dékánja szóltak az ifjúsághoz.

Szeptember 21-ére összehívták a képviselőházat. Teleki Bélával és Mikó Imrével együtt magam is felmentem Pestre. Vonatközlekedés akkor már nem volt, autón mentünk. Pesten tájékozódva a politikai helyzetről, levelet intéztünk Tasnádi Nagy Andrásához, a Ház elnökéhez s ebben közöltük, hogy mivel nem látunk lehetőséget

a szabad véleménynyilvánításra, a Ház ülésén nem veszünk részt. A karzatról hallgattuk Lakatos Géza bemutatkozó beszédét, örömmel állapítottuk meg, hogy egészen más hangon beszél, mint elődje. De a padsorokban üresen tátongott sok képviselő helye, és a hangulat eléggé tartózkodó volt.

Szeptember 22-én újra elmentem a fiatal Horthyhoz, ezúttal Mikó Imrével együtt. Megelégedéssel tapasztaltuk, hogy teljesen egyetért velünk a Szovjetunióval való kapcsolat minél sürgősebb felvétele kérdésében. Meggyőződhattünk, hogy eddig is sürgette a fegyverszünetet, talán bizonyos lépések történtek is már. Félti Erdélyt s a maga részéről minden lehetőet megtesz a pusztulás megakadályozására. Itt jegyzem meg, hogy a magyarországi ellenállási mozgalmakkal semmiféle kapcsolatban nem álltunk.

Szeptember 23-án visszatértünk Kolozsvárra. Szeptember 25-én levelet kaptam Teleki Gézától, Teleki Bélának volt címezve azzal, hogy távollétében én bontsam fel. Ebben Teleki Géza megírta, hogy folynak az előkészületek a fegyverszüneti bizottságnak a Zichy Ladomér által kipuhított úton Moszkvába való juttatására. Horthy kijelölte már a delegációt és ennek ő is tagja lesz. Ez a delegáció azután, amint tudjuk, szeptember 28-án indult el és október 1-én érkezett Moszkvába. De ez már csak annyiban tartozik az *Erdélyi Magyar Tanács* kérdéséhez, hogy javarészt az erdélyiek bírták döntésre Horthyt, s az erdélyiek találták meg egy delegáció Moszkvába juttatásának lehetőségét is. Ezekről természetesen nem tudhattak Balogh Edgárék, Simóék, azt sem tudhatták, hogy Dálnoki Veress Lajos már megkapta a parancsot Kolozsvár harc nélküli kiürítésére. Állandóan sürgették minket, hogy vegyük rá a hadseregparancsnokot, forduljon szembe a németekkel, és hogy vegyük rá a Várat a mielőbbi fegyverszünetre. Amint már említettem, Teleki Béla többször is tárgyalt Dálnoki Veresssel, de döntés az átállásra nézve nem születetett Horthy utasítása nélkül. Kétségtelen tény viszont, hogy Dálnoki Veress Lajos harc nélkül vonta ki csapatait Kolozsvárról, utoljára a tábori csendőrség vonult el, és október 9-én hagyta el a várost a rendőrség és a városi hatóságok egyrésze is. A polgármesteri teendőket dr. Nagy László tisztii főügyész vette át. Egy napig a város gazdátlan volt. Október 11-én láttuk a Majális utca tetején feltűnni az első szovjet lovas járort.

Október első napjaival kapcsolatban megemlítem még, hogy október 1-én egy küldöttséggel kerestük fel Bethlen Béla kormánybiztost s felhívtuk figyelmét a dél-erdélyi magyarság helyzetére s kértük, hogy a románsággal szemben ne alkalmazzanak retorziós intézkedéseket. Tudnivaló, hogy a román hatóságok több száz magyart vittek koncentrációs táborokba, ahonnan csak hosszú hónapok múlva szabadultak. Bethlen Béla elmondta, hogy a magyar hatóságok kormánybiztosi működése óta egyetlen román vezetőt sem tartóztattak le, s a hatóságok a legszigorúbb utasítást kapták, hogy a románság iránti magatartásukat továbbra is a teljes állampolgári jogegyenlőség szelleme határozza meg. Végül kérte, hogy ha volna tudomásunk arról, hogy az alsóbb hatóságok ezzel ellentétes szellemben járnak el, ezt hozzuk azonnal a tudomására.

— *S ezzel véget ért az Erdélyi Tanács működése?*

— Igen, ezzel véget is ért. S ha felteszem magamnak a kérdést, hogy mennyiben sikerült elérni azt, amit akartunk, azt kell felelnem, hogy működésünk nem volt eredménytelen. Különböző világnézetű magyarok, együtt tudtunk dolgozni Erdély sorsáért érzett közös felelősségtudattal és megértéssel egymás iránt. Sikerült döntésre bírni Horthyt a fegyverszünet kérdésében. (Hogy azután a nyilas puccs miatt a fegyverszünet mégsem valósult meg, az már nem a mi mulasztásunk miatt történt.) Sikerült kiszabadítanunk a börtönből a kommunista foglyokat, akiket az elhurcolás veszélye fenyegetett, és sikerült az őrizetbe vett románokat is szabadlára helyzetnünk. Végül sikerült megmenteni Kolozsvárt a háború pusztításaitól, az üzemeket a leszereléstől, a gépek elvitelétől, sőt nagyobb részt a rombolásoktól is. Azt hiszem, ami lehetőségeinktől és erőnkől tellett, azt azokban az izgalommal teli hetekben mindnyájan lázas igyekezettel és komoly felelősségtudattal dolgozva megtettük.